

Kacper Żochowski

<https://orcid.org/0000-0002-8265-7633>

Uniwersytet Warszawski

Ile jurysty w Piotrze Czyżewskim? Uwagi o prawie rzymskim w *Alfurkanie* *tatarskim*, siedemnastowiecznym paskwiliu na litewskich Tatarów

Zarys treści

Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony to napisany i wydany w XVII w. paskwiliu na Tatarów litewskich. Choć został opublikowany w Wilnie pod nazwiskiem Piotra Czyżewskiego, trwa dyskusja co do osoby autora, który opisuje historię, obyczaje i położenie Tatarów, umieszczając je w szerokim kontekście, również historycznoprawnym. Swoją wywód ilustruje przykładami z dzieł autorów starożytnych i średniowiecznych, w tym sięga także do prawa rzymskiego. Artykuł jest próbą odpowiedzi, w jakim stopniu robi to trafnie i ze zrozumieniem. W artykule zidentyfikowano starożytne treści prawne, do których odniesienia zawiera *Alfurkan*, a także rozważono kwestię, co o autorze mówią błędy, manipulacje oraz sam dobór źródeł.

Abstract

Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony (A Genuine Tatar Al-Furqan Divided into Forty Parts) is a pasquinade on the Lithuanian Tatars written and published in the seventeenth century. Although it was published in Vilnius under the name of Piotr Czyżewski, there is a continued discussion as to who described the Tatars' history, customs and position by placing them in a broad context, including a historical and legal one. The arguments presented in the *Alfurkan* he illustrated with examples from the works of ancient and medieval authors, including references to Roman law. The article attempts to answer to what extent those references were done accurately and with understanding. Thus, the article's author first identifies the ancient legal content present in the *Alfurkan*; then, he considers the question of what the errors, manipulations and the specific choice of sources say about the *Alfurkan's* author.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie, recepcja prawa rzymskiego, Tatarzy litewscy, polska literatura polemiczna, Kodeks Teodozjański, islam w Polsce, Koran

Keywords: Roman law, reception of Roman law, Lithuanian Tatars, Polish polemical literature, Theodosian Code, Islam in Poland, Quran

Wstęp

Piotr Czyżewski¹ w swoim dziele *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*² (dalej: *Alfurkan*) często nawiązuje do historii, w tym starożytnej, i powołuje się na antycznych autorów. Różnorodne marginalia zredagowane w dwóch językach – po polsku bądź po łacinie – pełnią trojaki funkcje: albo tytułów mających pomagać w szybkim odnalezieniu się w tekście, albo przypisów zawierających odniesienia do źródeł, albo swobodnych wypowiedzi autora. W niniejszym artykule opracowana zostanie wąska grupa przypisów – odsyłających czytelnika do przepisów prawa rzymskiego. Niektóre z niżej opisanych odesłań, niejako na pograniczu, przywołują teksty literackie zawierające treści prawne, większość jednak bezpośrednio starożytne kodyfikacje.

Głównym celem tego opracowania jest ustalenie, do jakich tekstów faktycznie odnosi się autor i czy przypisy odsyłają tam, gdzie na pierwszy rzut oka powinny, a jeśli tak nie jest, to próba znalezienia przyczyny takiego stanu rzeczy. Kolejnym krokiem jest wywnioskowanie, co o autorze może powiedzieć stopień jego zaznajomienia z prawem rzymskim.

Badacze poruszali już temat tożsamości autora *Alfurkanu*³, jednak nie udzielono jak dotąd jednoznacznych, pewnych odpowiedzi. Najaktualniejsze ustalenia poczyniła i przedstawiła Tamara Bairašauskaitė⁴.

Przed rozpatrzeniem konkretnych przykładów konieczne jest zastrzeżenie dotyczące numeracji fragmentów i podziałów wewnętrznych dzieł starożytnych. Wydania tekstów, z których korzystał Czyżewski, różnią się od współczesnych nie tylko wyglądem i redakcją, ale bardzo często także treścią. Również rozbieżności w numeracjach konkretnych rozdziałów bądź jednostek redakcyjnych nie świadczą od razu o błędzie popełnionym przez autora bądź o nieznanym cytowanego tekstu. Liczby są bowiem elementami tekstu, które w trakcie transmisji bardzo często ulegają zepsuciu⁵.

Poniżej opracowane odesłania ułożono w kolejności pojawiania się w tekście oryginalnym.

¹ Piotr Czyżewski to pseudonim wydawniczy autora *Alfurkanu*. Kwestia jego tożsamości jest ciągle przedmiotem rozważań naukowych. Dalej w artykule będę posługiwał się tym pseudonimem zamiennie z określeniem autor *Alfurkanu*.

² Wydany współcześnie przez Artura Konopackiego: *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, Białystok 2013.

³ K. Estreicher, *Czyżewski Piotr*, w: *Bibliografia Polska. 140 000 druków*, cz. 3, t. 3, Kraków 1896, https://www.estreicher.uj.edu.pl/_skany/Bibliografia_Staropolska/14_Tom_XIV/0604_0589.jpg (dostęp: 4 VII 2022).

⁴ Zob. art. w tym tomie: T. Bairašauskaitė, *Problem autorstwa siedemnastowiecznego paszkwilu „Alfurkan tatarski”: wątpliwości i ustalenia*, s. 205–215.

⁵ L.D. Reynolds, N.G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, tłum. P. Majewski, wstęp N.G. Wilson, Warszawa 2008, s. 293.

Prawo antyczne w *Alfurkanie*

1. Po raz pierwszy Czyżewski powołuje się na starożytne prawo na s. 16⁶. Odnosząc się do zbyt licznych przywilejów i wysokiej pozycji Tatarów, którzy wykorzystują je na szkodę „braci Chrześcijańskiej” i Rzeczypospolitej, autor sugeruje, że prawo ustanowione przez poprzedników można zmienić. Przywołanymi niżej słowami Waleriusza Maksymusa, opisującymi utratę statusu wyzwolenca w starożytnych Atenach, zwieńczonymi: „Takby i Tatarom uczynić”, wysuwa wniosek *de lege ferenda*.

Athenis convictus a patrono libertus ingratus, iure libertatis exuebatur: Val. max. lib. 2. cap. 6. Abi igitur & esto seruus, quoniam liber esse nescisti⁷.

Najprawdopodobniej jedynym źródłem wiedzy autora o powtórnym zniewoleniu jest cytowane dzieło Waleriusza Maksymusa. Obecny stan wiedzy pozwala przypuszczać, że ten pierwszowieczny pisarz odnosił się do jednej z kategorii wyzwolenców zwanych ἀπελεύθεροι (*apeleutheroi*), którzy funkcjonowali w greckim porządku prawnym i w przeciwieństwie do wyzwolenców zwanych ἔξελεύθεροι (*exeleutheroi*) mogli być ponownie zniewoleni. Taka dystynkcja jest dobrze poświadczona, choć charakter obu kategorii jest nie do końca jasny. Nie ma jednak wątpliwości, że istniała możliwość ponownego zniewolenia już wyzwolonego niewolnika⁸.

2. Na s. 17 autor cytuje Kodeks Teodozjański. W rozdziale ósmym, poświęconym odpowiedzi na pytanie „Jeśli jest rzecz słuszna Tatary pogany przyjmować

⁶ Wszystkie strony podają według wydania znajdującego się w Gabinetce Starych Druków BUW, sygn. Sd 713.1262: P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, Wilno 1617. Również wszystkie przywołania tekstu i marginaliów zaczerpnięto z tego wydania, edycja współczesna zawiera bowiem niestety nieścisłości.

⁷ „W Atenach wyzwoleniec, któremu właściciel udowodnił niewdzięczność, pozbawiany był prawa wolności. Odejdź zatem i bądź niewolnikiem, bowiem nie potrafiłeś być wolny” (tłum. K.Ż.). W tekście oryginalnym Waleriusza Maksymusa (Val. Max. 2.6.6.): „Age, quid illud institutum Athenarum, quam memorabile, quod convictus a patrono libertus ingratus iure libertatis exiit! «supersedeo te» inquit «habere civem tanti muneris impium aestimatorem nec adduci possum ut credam urbi utilem quem domui scelestum cerno. abi igitur et esto servus, quoniam liber esse nescisti»” („A dalej, czymże jest owa ateńska zasada, jakże godna pamięci, dzięki której wyzwoleniec, któremu pan udowodnił niewdzięczność, zostaje prawnie (!) pozbawiony wolności! Mówi ona tak: «Przestaję uważać ciebie, który nie potrafi ocenić tak wielkiego daru, i nie mogę wbrew sobie uwierzyć, że będziesz użyteczny dla miasta ty, którego widzę jako człowieka zbrodniczego dla własnego domu. Odejdź przeto i bądź niewolnikiem ponieważ nie umiesz być wolnym»”); tekst łaciński i tłum. za: Waleriusz Maksymus, *Facta et dicta memorabilia libri IX / Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, tłum., wstęp i kom. I. Lewandowski, Poznań 2019.

⁸ Bardzo dobrze poświadczona jest instytucja παραμονή – więcej na ten temat, a także o ἀπελεύθεροι, ἔξελεύθεροι i niewolnictwie w świecie greckim zob. R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden 2005.

do wojska Chrześcijańskiego?”, przytacza ustęp z Prokopiusza z Cezarei, przypisujący zwycięstwo cesarza Justyniana nad Wandalami i Gotami jego nabożnej postawie, objawiającej się nieprzyjmowaniem pogan do armii. Zasadę tę mieli wprowadzić cesarze Honoriusz i Teodozjusz. Marginalium stanowiące przypis do tego fragmentu brzmi: *L. 13. de Paganis, C. Theodos.* Chodzi tu jednak o konstytucję dwudziestą pierwszą w tytule „O poganach, ofiarach i świątyniach”, w ostatniej, szesnastej księdze Kodeksu Teodozjańskiego⁹. Przemawiają za tym dwa argumenty: treść oraz imiona wydających je cesarzy. Konstytucja trzynasta została ogłoszona przez Arkadiusza i Honoriusza, a najogólniej dotyczyła zakazu sprawowania kultu i składania ofiar przez pogan i heretyków, a także egzekwowania już ustanowionych przeciwko nim praw. W tym tytule Honoriusz i Teodozjusz wydali konstytucje od dwudziestej do dwudziestej piątej, a spośród nich tylko dwudziesta pierwsza wprowadza bezpośrednio zakaz służby publicznej dla pogan i heretyków.

Nowożytnie edycje tekstów zawierające treść tych przepisów redagują je tak samo jak współcześni wydawcy¹⁰. Zatem mechanizm zepsucia numeracji mógł być następujący. W większości starodruków numery *leges* zapisywane były cyframi rzymskimi. Różnica pomiędzy 13 (XIII) a 21 (XXI) jest niewielka – być może zbyt mocno odbite środkowe X przypominało plamę, która została zinterpretowana jako dwie pionowe hasty.

Nieco dalej przywołana jest anegdota przypisywana niejakiemu Nicepho albo Nicephorusowi, o tym, jak cesarz Konstantyn przemawiał do nowo nawróconych pogan. Artur Konopacki, autor współczesnej edycji *Alfurkanu*, sugeruje, że może tu chodzić o cesarza Nikefora III Botanieta, ale wobec braku zachowanych dzieł jego autorstwa bardziej zasadne wydaje się być przypisanie tego źródła bizantyjskiemu historiografowi Nikeforowi Gregorasowi, a konkretniej jego *enkomiastom* na Konstantyna Wielkiego. Alternatywnym źródłem może być *Historia kościelna* Nikefora Kalista Ksantopula. Marginalium odsyła czytelnika do rozdziału czternastego księgi siódmej, ale treść odpowiedniego fragmentu tegoż dzieła nie zawiera żadnych informacji o Konstantynie.

3. Kolejna kwestia, w której wysuwane były argumenty z prawa rzymskiego, brzmiała „Jeśliż się Tatarom mieczyty abo bożnice pogańskie swojej zabobonney sekty w Państwie Chrześcijańskim godzi budować dopuszczać abo nie?” W jednym akapicie (ale na dwóch różnych stronach), autor cytuje fragmenty ustaw z dwóch ksiąg Kodeksu Teodozjańskiego, obu wydanych przez Teodozjusza. Pierwsze

⁹ CTh. 16.10.21 = C(odex) Th(eodosianus) ks. 16, tytuł 10, konstytucja 21; treść kodeksu za: *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, wyd. Th. Mommsen, P.M. Meyer, J. Sirmond, Berlin 1954; pol. przekład tytułów ks. 16 za: *Codicis Theodosiani Liber Sextus Decimus / Kodeks Teodozjusza: księga szesnasta*, tłum. A. Caba, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, Kraków 2014.

¹⁰ Johann Arnold Gothofredus, Theodor Mommsen, Paul Krüger, Clyde Pharr.

marginalium brzmi *L. 22. de Iudaeis*, drugie *L. 2. 24. de Paganis C. Theodos.* Są to bardzo dokładne przypisy. Pierwszy odnosi się do konstytucji dwudziestej drugiej w tytule ósmym „O Żydach, czcicielach nieba i samarytanach” ostatniej księgi Kodeksu¹¹, która zabrania wznoszenia nowych synagog, a te, które już zostały zbudowane na pustkowiu, tak, że można je zniszczyć bez rozruchów, każe zburzyć. Kolejny zaś przypis nawiązuje do konstytucji dwudziestej piątej w tytule „O poganach, ofiarach i świątyniach” w tej samej księdze¹². W tej konstytucji zabrania się poganom składania ofiar i innych tego typu czynności, a także nakazuje, by z rozkazu urzędników burzyć miejsca kultu, niezależnie od ich stanu zachowania, a miejsca po nich oczyścić poprzez ustawienie „znaku czcigodnej religii chrześcijańskiej”¹³, czyli krzyża. Niezastosowanie się do tego prawa miało być karane śmiercią.

Kolejne zdanie w tekście *Alfurkanu* enigmatycznie wspomina, że cesarz Justynian też tego poganom zakazał. Przypis o treści *Nouell; 36. & 27.* na pierwszy rzut oka ma odesłać czytelnika do trzydziestej szóstej i dwudziestej siódmej noweli justyniańskiej. Niestety, ani w jednej, ani w drugiej nie znajdziemy żadnej wzmianki o zakazie wznoszenia pogańskich miejsc kultu. Tylko jedna z nowel Justyniana zawiera wprost wyrażony zakaz funkcjonowania synagog i heretyckich miejsc kultu. Mowa tu o noweli trzydziestej siódmej *De africana ecclesia*, w której Justynian między wieloma różnymi postanowieniami przewiduje polecenie zamieniania synagog na kościoły i zakazuje, aby Żydzi, poganie i heretycy mogli korzystać choćby nawet z jaskiń¹⁴. Bardzo bogaty w treść dokument mogący posłużyć za źródło przykładów w tekście głównym zasłużył na pięciowyrazową wzmiankę.

4. W rozdziale jedenastym pt. „Jeśliż Tatarzyna w niedzielę i w święto orzącego, bronującego i inszą robotę odprawującego, godzi się grabić albo nie?” autor cytuje trzecią nowelę teodozjańską, lecz choć obfituje ona w przeróżne normy, skrócona jest do połowy zdania: „dał srogie prawo na nie [pogany – K.Ż.], aby na majątności i na gardle karani byli”. Ta niezwykle zwięzła sformułowana informacja jest poprzedzona kilka razy dłuższą anegdotą o tym, jak to za panowania Teodozjusza nastąpił wielki nieurodzaj, a jego przyczyną miała być wciąż znaczna liczba pogan, którzy łamali prawo boże i kościelne. Rozwiązaniem wymyślonym przez Teodozjusza miało być właśnie to surowe prawo.

5. Przy okazji rozważań „Jakimi sposobami Tatarów w Litwie do wiary Chrystusowej nawracać?” jako czwarty sposób wskazano niszczenie już istniejących meczetów oraz zakaz korzystania z domów jako miejsc modlitwy. To był według autora przejaw polityki cesarza Gracjana wobec arian, stopniowo przekazującego ich kościoły biskupom posłusznym papieżowi, a następnie – kiedy pozbawieni

¹¹ CTh. 16.8.22.

¹² CTh. 16.10.25.

¹³ Tłum. za: *Codicis Theodosiani... / Kodeks Teodozjusza...*, przyp. 9.

¹⁴ Nov. Ius. 37 = Nov(ella) Ius(tiniani) nr 37. Treść noweli: *Corpus Iuris Civilis*, t. 3: *Novellae*, recogn. R. Schoell, abs. G. Kroll, ed. 6, Berlin 1954, s. 244–245.

miejsc kultu arianie zaczęli spotykać się w domach – cesarz Teodozjusz ustanowił surowe kary za tworzenie tamże miejsc modlitwy. Jako przypis do tej informacji umieszczono następujące marginalium: *L. 10 de Hereti. C. Theodos.*, odsyłające do konstytucji dziesiątej w tytule „O heretykach” Kodeksu Teodozjańskiego¹⁵. Ta dotyczy jednak innych heretyków: zakazuje bowiem taskodrogitom gromadzenia się, a w przypadku złamania tego zakazu nakazuje ich natychmiastowe rozpedzenie, lecz jednocześnie przewiduje zakaz wydalania ich z własnych domów. Czyżewskiemu zapewne chodziło o konstytucje jedenastą i dwunastą, ogłoszone przez tych samych cesarzy¹⁶. W jedenastej zawarto zakaz gromadzenia się i sprawowania kultu członkom wielu sekt heretyckich, w tym arianom. Dwunasta, wydana sześć miesięcy później, zawiera zakaz skierowany do tej samej grupy, po części powtarzający treść poprzedniej, po części ją uszczegóławiający. Zabrania ustanawiania zgromadzeń i kościołów, publicznie i prywatnie, a także nakazuje konfiskować domy, w których heretycy gromadzą się na czas Wielkanocy.

Błąd wynika zapewne z tego, że treść wyżej wspomnianych przepisów została scalona w redakcji, ewentualnie autor po prostu pomylił się przy wpisywaniu marginalium.

Jako piątą metodę Czyżewski wskazuje odebranie Tatarom wszystkich przywilejów, w tym służby wojskowej. Przywołuje przy tym prawo ustanowione przez cesarza Arkadiusza, odwołujące wszystkie przywileje udzielone wcześniej poganom. Ma to ich zachęcić do nawrócenia na chrześcijaństwo. W *Alfurkanie* nie podano dokładnego przypisu, a jedynie datę powiązaną z tą konstytucją: „roku 396”. Istotnie, w tym roku cesarz Arkadiusz wydał taką konstytucję, która została zawarta w Kodeksie Teodozjańskim w tytule „O poganach, ofiarach i świątyniach” pod numerem czternastym¹⁷.

W następnym zdaniu paszkwiłu przywołany został zakaz służby wojskowej ustanowiony przez cesarza Honoriusza wobec pogan. Jest to siłą rzeczy ten sam przepis, do którego autor odnosił się na s. 18 i oczywiście chodzi o ten sam przepis, czyli konstytucję dwudziestą pierwszą, ponieważ w Kodeksie Teodozjańskim w tytule „O poganach, ofiarach i świątyniach” nie ma innych zakazujących poganom służby w armii¹⁸. Przypis do tego zdania brzmi: *L. 12 de Paganis C. Theodos.*

Zapewne autor korzystał tu z innego źródła i powtórzył przypis automatycznie, bez głębszej refleksji. Metoda zepsucia mogła być nieco inna i wydaje się prawdopodobna: cyfry 2 i 1 zamieniły się miejscami i zamiast *L. 21* w tekście opublikowano *L. 12*. Błąd mógł się pojawić tak przy przygotowywaniu do druku *Alfurkanu*, jak i w publikacji źródłowej, z której korzystał Czyżewski.

¹⁵ CTh. 16.5.10.

¹⁶ CTh. 16.5.11 i CTh. 16.5.12.

¹⁷ CTh. 16.10.14.

¹⁸ A. Dębiński, *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 2020, s. 171.

6. W rozdziale poruszającym kwestię noszenia broni przez Tatarów autor zamieszcza marginalium „Antiqu. Ro.” – jego rozwinięciem może być tytuł dzieła Dionizjusza z Halikarnasu *Antiquitates Romanae*. Niestety, ten starożytny pisarz nie wspomina, że Rzymianie nie trzymali broni w domach. Może tu chodzić również o dzieło średniowieczne bądź renesansowe, albo jego fragment, o tym samym tytule. Można również uznać, że nie jest to żaden przypis, a jedynie boczny tytuł i uzupełnić tekst do *Antiqua Roma*.

Prawdą jest, że starożytni Rzymianie, wyruszając na wojnę, nie trzymali broni w namiotach, a w specjalnie przeznaczonych do tego miejscach w obozie, tzw. armatoriach. Jest to jednak kwestia odrębna od ograniczeń w noszeniu i posiadaniu broni. Te faktycznie, choć jednak późno, bo dopiero w 539 r. n.e., wprowadziła, wspomniana przez Czyżewskiego nieco niżej, osiemdziesiąta piąta nowela justyniańska.

W okresie republiki było wręcz przeciwnie, obywatele nosili broń, a samopomoc była środkiem ochrony i egzekucji prawa¹⁹. Pierwsze zmiany wprowadziła w I w. p.n.e. *Lex Iulia de vi publica*, zakazująca jednak nie posiadania w domu broni w ogóle, a jedynie jej gromadzenia. Penalizacji poddano więc tylko jej nadmierną akumulację²⁰. Przykład autora *Alfurkanu* ma zatem charakter anegdotyczny, a na dodatek łatwo falsyfikowalny dzięki wiedzy o prawie rzymskim dostępnej już współczesnym mu czytelnikom.

Na końcu s. 43 pojawia się informacja, że cesarze rzymscy zabronili sprzedawać poganom broń. Marginalium *Honorius & Theodos. L. vlt. Cod. Iustinian.* zawiera informacje jakoby mieli to zrobić Honoriusz i Teodozjusz, a prawo było zawarte w ostatniej konstytucji (bądź w księdze?) Kodeksu Justyniańskiego. Te dane nie pozwalają jednak ustalić konkretnego przepisu, który Piotr Czyżewski miał na myśli.

7. W rozdziale dwudziestym autor zwraca uwagę, że wbrew wszystkim prawom Tatarzy biorą sobie za żony i nałożnice chrześcijańskie kobiety i nie spotyka ich za to żadna kara. Wzorem do naśladowania są jego zdaniem normy zakazujące małżeństw chrześcijańsko-żydowskich. Powołuje się tu m.in. na ustawę *Ne quis christianam*²¹ zawartą w Kodeksie Teodozjańskim i powtórzoną w Kodeksie Justyniańskim. Tym razem jednak nie postanawia odesłać czytelnika do Kodeksu, a podaje jedynie incipit. Może to świadczyć, że czerpie z innego źródła niż pozostałe fragmenty. Podawanie incipitów jest praktyką powszechną w średniowiecznych glosach do tekstów prawnych.

8. W bardzo krótkim rozdziale dwudziestym trzecim autor wskazuje jako niewłaściwą sytuację, że Tatarzy, choć są poganami, mogą świadczyć przeciwko

¹⁹ J. Rominkiewicz, *85 nowela Justyniana „O broni”*, Wrocław 2021, s. 91–92.

²⁰ Więcej na ten temat zob. E. Loska, *Ustawa julijska o przemocy publicznej – 6 tytuł 48 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 5, 2005, nr 2, s. 236.

²¹ CTh. 9.7.5 = Cod. Ius. 1.9.6. = Cod(ex) Ius(tinianus) księga 1, tytuł 9, konstytucja 6. Treść kodeksu za: *Corpus Iuris Civilis*, t. 2: *Codex Iustinianus*, recogn. P. Krueger, ed. stereotypa 9, Berlin 1914, s. 61.

chrześcijanom. Przytacza m.in. argument, że Żydzi (którzy przecież od Tatarów są lepsi chociaż w tym, że znają Dekalog) nie mogą świadczyć przeciwko chrześcijaninowi. Wprowadzić miał tę zasadę cesarz Justynian. Marginalium *L. 13 Cod. De hereticis anno 531* odsyła do konstytucji trzynastej w piątym tytule pierwszej księgi Kodeksu Justyniańskiego, ale tak naprawdę chodzi o konstytucję dwudziestą pierwszą w tym samym tytule²². Trzynasta reguluje kwestie dziedziczenia przez dzieci heretyków, dwudziesta pierwsza wprowadza zaś dla heretyków i Żydów zakaz bycia świadkiem w sporach, w których choć jedna strona jest prawowiernym chrześcijaninem oraz absolutny zakaz składania świadectw przez pogan oraz wybrane sekty heretyckie, jedynie z niewielkim wyjątkiem dotyczącym testamentów.

9. Pod koniec dzieła ostatnie odwołania do prawa rzymskiego służą jako rady na temat tego, co trzeba uczynić wobec Tatarów w związku z ich służbą wojskową. Najpierw w rozdziale dwudziestym piątym autor opisuje, że zaciąg wśród Tatarów wygląda niesprawiedliwie: ubodzy ruszają zadowoleni, że będą mogli trochę zarobić na wojnie, bogaci zaś, którzy dorobili się na krzywdzie pobratymców i posiadają olbrzymie majątki, wysyłają na wojnę tylko jednego czy dwa konie, choć byłoby ich stać na wystawienie czterdziestu. Rozwiązaniem tego problemu miałyby być redystrybucja majątków tatarskich, tak żeby każdy z nich otrzymał po równo. Tu jako wzór Czyżewski przywołuje *Lex Agraria*. Tym terminem (czasem w liczbie mnogiej *Leges Agrariae*) opisywano ówczesnie najczęściej grupę ustaw, uchwalanych na przestrzeni stuleci, których wspólnym mianownikiem były zasady korzystania z ziemi publicznej (*ager publicus*) lub rozdziału ziemi zdobytej w trakcie podbojów. Szczegółowe ustalenie, do której z ustaw i czy w ogóle do jakiejś konkretnej odwołuje się autor jest problematyczne, ponieważ jedyną podpowiedzią jest treść tego prawa, mianowicie: „wielka pomiarą jaka u Rzymian była, którą pomierzono każdemu włóki jednako”. Najbardziej prawdopodobna jest tu *Lex Sempronia*, wprowadzona w ramach słynnych reform Grakchów, gdyż właśnie ta ustawa przewidywała równy podział ziem dla najbiedniejszych obywateli.

Co wiedział i co chciał powiedzieć Piotr Czyżewski?

Autor *Alfurkanu* posługuje się łaciną i potrafi czytać w tym języku, co oczywiście nie powinno dziwić. Osobnymi kwestiami pozostają znajomość dzieł pisarzy antycznych i średniowiecznych oraz prawa rzymskiego. Liczba i charakter cytowanych dzieł może wskazywać na dużą erudycję autora. Sięga on po wiele źródeł, jednak analizując ich dobór, nie można zapominać, co było głównym celem powstania *Alfurkanu*. Wszystkie historie i informacje miały służyć jako uzasadnienie dla

²² Cod. Ius. 1.5.21. Identyczny mechanizm zepsucia tekstu (z XIII do XXI) został opisany wyżej.

antyatarskich tez albo jako „kulturoznawcza” ilustracja wywodu uatrakcyjniająca lekturę. Siłą rzeczy zatem przywołane powyżej cytaty często mają charakter pobieżny i niedokładny bądź bardzo ogólny. Sposoby wyjaśnienia tego są dwa i nie wykluczają się wzajemnie. Po pierwsze, autor nie jest wykształcony w prawie rzymskim lub jego wiedza w tym zakresie ma charakter pobieżny – jest w stanie przeczytać tekst i zrozumieć go, choć nie ustrzeża się błędów. Po drugie, autor stosuje, używaną również współcześnie, metodę cytatów dwustopniowych, zwanych również „cytatami z drugiej ręki”. Pozwala ona na szybką dywersyfikację i powiększenie bibliografii. Polega na przepisaniu przypisu z publikacji, którą zna z autopsji i z której czerpie informację, przy czym nie zaznacza, odmiennie od współczesnego standardu, że nie pozyskał tej informacji bezpośrednio.

Bardzo powszechnym narzędziem, z którego korzystali renesansowi i barokowi autorzy, były kompendia wiedzy i literackie, a także *silvae rerum*. Zawierały przeróżne wyciągi z literatury starożytnej. Czerpanie z nich różnych fragmentów i używanie ich we własnych dziełach było powszechną praktyką, spotykającą się z powszechną aprobatą²³.

Nie można nie wspomnieć, że w czasach powstawania *Alfurkanu* w bibliotece katedralnej w Wilnie²⁴ dostępne były zarówno nowele justyniańskie, jak i wszystkie księgi *Digestów*²⁵. Nie wydaje się wszakże, aby autor korzystał z tych tekstów źródłowych. Wskazuje na to przewaga ilościowa w cytowaniach Kodeksu Teodozjańskiego nad Kodeksem Justyniańskim. Późniejsza kodyfikacja była łatwiej dostępna i bardziej rozpowszechniona, a także zawiera więcej potencjalnie przydatnych autorowi paszkwilu treści, więc jeżeli miałby korzystać z tekstów oryginalnych to naturalniejszym wyborem wydają się być fragmenty z *Corpus Iuris Civilis*. Znacznie bardziej prawdopodobne jest, że korzystał z komentarzy i opracowań, w tejsze biblioteki obecne były także bliżej nieustalone dzieła Bartolusa²⁶ oraz *Speculum iudiciale* Guillaumea Duranda²⁷ i *Titulorum omnis iuris tam civilis quam canonici expositiones* Sebastiana Branta²⁸.

Nauczanie prawa rzymskiego na poziomie akademickim na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Czyżewskiego nie było rozpowszechnione.

²³ W. Pawlak, „O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudydami pokazać”. *Kompendia jako źródło erudycji humanistycznej*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 51.

²⁴ W. Pawlikowska-Butterwick, *Księgozbiór biblioteki katedralnej w Wilnie z końca XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 56, 2012, s. 171.

²⁵ *Digestum Vetus, Infiriatum, Novum*.

²⁶ Włoski jurysta, znawca prawa rzymskiego, autor komentarzy do *Corpus Iuris Civilis*.

²⁷ Guillaume Durand [Guillelmus Duranti], *Speculum iudiciale, cum additionibus Johannis Andreae et Baldi de Ubaldis, Paduae per Joh. Magnum de Seligenstadt*, 1479, za: W. Pawlikowska-Butterwick, *op. cit.*, przyp. 23.

²⁸ Sebastian Brant, *Titulorum omnis iuris tam civilis. quam canonici expositiones. His accessit Modus studendi in utroque iure, per Ioannem Baptistam Caccialupum*, 1547, za: *ibidem*, przyp. 23.

Pierwszy na Litwie wydział prawa powstał w Wilnie dopiero w 1644 r.²⁹ Oczywiście autor mógł studiować w Krakowie lub Zamościu. Pewne informacje w tej kwestii zawiera początek rozdziału dwudziestego: „Wprawdzie to już nie żakowska na mnie questia, ale duchownych kanoników i juristów”, niejako sugerujący, że autor jakieś nauki podejmował, nie był jednak szczególnie wybitnie wyedukowany. Przy interpretacji tego fragmentu należy zachować dużą ostrożność, ponieważ cały akapit ma charakter ironiczny, a cytowane zdanie może mieć uzasadnienie czysto stylistyczne.

Czyżewski nie przedstawia żadnej analizy prawa starożytnego, a postulaty i wysnute wnioski nie są zbyt skomplikowane. Oczywiście, można podnieść argument, że są to uproszczenia mające na celu zaprezentowanie czytelnikowi łatwej do przyswojenia treści, jest to bowiem paszkwil. Niemniej jednak niektóre nieścisłości można wytłumaczyć tylko na dwa sposoby – albo niepełnym zrozumieniem bądź znajomością cytowanego tekstu, albo świadomą manipulacją. Za pierwszą opcją przemawia to, że fragmenty o prawie rzymskim nie są dla tekstu kluczowe, a ich umieszczenie względem innych informacji wyraźnie sugeruje, że mogą to być cytaty „z drugiej ręki”. Informacja o rzymskim „cekauzie pospolitym”, o którym nic współczesnej nauce nie wiadomo, poprzedza informację o weneckim arsenale, który do dziś stanowi atrakcję turystyczną. Tajemniczy przypis nieodsyłający do żadnego źródła sugeruje inspirację anegdotyczną, a przywołanej w tym samym akapicie noweli justyniańskiej poświęcono tylko jedno zdanie. Z jednej strony nie można wykluczyć, że autor zna treść noweli i korzysta z niej tak, jak z innych dzieł. Jednakże dość długa nowela zawiera wiele innych informacji, których brak w tym akapicie zaskakuje. To, że autor prawie na pewno nie sięgał do tekstów źródłowych, choć były one dostępne w dobrych wydaniach w Wilnie, zmusza do zastanowienia się nad przyczynami takiego stanu rzeczy. Może nie miał dostępu do tej biblioteki? To w znacznej mierze wykluczałoby tezę o jego przynależności do stanu duchownego. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że decyzja o niewykorzystaniu zarówno nowel, jak i Digestów, mimo takiej możliwości, była świadoma. Wybrał publikacje łatwiejsze do wykorzystania w realizowanym przez niego zadaniu – analizy prawa rzymskiego, nawet jeśli nie przerastały jego potencjału intelektualnego, zdecydowanie wykraczały poza zakres paszkwilu jako gatunku literackiego.

Zakończenie

Wnioski z powyższej analizy mogą wzmacniać tezę, że autor *Alfurkanu* był osobą duchowną. Przytaczane i rozwijane fragmenty prawa rzymskiego dotyczą religii chrześcijańskiej. Pozostałe mają charakter dość przypadkowy. Taka dysproporcja

²⁹ S. Godek, *Prawo rzymskie w Polsce przedrozbiorowej w świetle ostatnich badań*, „Zeszyty Prawnicze” 13, 2013, nr 3, s. 52.

tematyczna, po części powodowana religijnym charakterem paszkwilu, pozwala przypuszczać, że autor czuł się swobodniej w obszarze prawa rzymskiego związanego z religią. To właśnie prawo kościelne, które dość często cytuje Czyżewski, czasem w parze z prawem rzymskim³⁰, jest bardzo ważną ścieżką transmisji treści prawnych ze starożytności.

Wniosek, że autor *Alfurkanu* był osobą wybitnie odczytaną i znał wszystkie dzieła, które cytował, byłby zdecydowanie przesadzony. Owszem, był wykształcony, znał łacinę i sprawnie posługiwał się tym językiem, korzystał z wielu źródeł, lecz nie weryfikował ich. Oczywiście oparcie się na dobrych źródłach gwarantuje większą dokładność, pozwalającą współczesnemu czytelnikowi na dotarcie do cytowanego tekstu. Bardziej enigmatyczne lub mniej ścisłe przypisy mogą także być spowodowane tym, że Czyżewski po prostu cytował z pamięci.

Bardzo dobry stan zachowania tekstu pozwala na podjęcie próby ustalenia publikacji, z których korzystał autor. Charakterystyczne błędy mogą pomóc we wskazaniu konkretnych dzieł. Popularną publikacją – choć na pewno nie jedyną, która mogła zostać wykorzystana przy pisaniu *Alfurkanu* – jest przetłumaczone na polski w 1612 r. *Wielkie zwierciadło przykładów* niemieckiego jezuita Jana Maiora³¹. Także *Elenchus scriptorum omnium veterum*³² Conrada Gesnera, którego tom jest poświadczony w Wilnie, mógł być jego źródłem informacji. Jednak zadanie ustalenia wszystkich prac rzeczywiście wykorzystanych wymaga czaso- i pracochłonnej kwerendy w wielu bibliotekach, niegwarantującej powodzenia. Wśród wielkiej bowiem ilości antologii i kolekcji apoftegmatów oraz pokrewnych dzieł literackich wykorzystane przez autora mogły się po prostu nie zachować.

Katarzyna Starczewska podsumowuje swoje rozważania konstatacją, że temat ten nie został wyczerpany i jest wart dalszych studiów³³. Podobnie niniejszy artykuł odnosi się jedynie do niewielkiego wycinka źródeł łacińskojęzycznych – głównie dotyczących prawa rzymskiego. Autor wielokrotnie przywołuje też dzieła historyków starożytnych, autorów późniejszych, a także bliższe jego współczesności prawa zagraniczne, polskie, litewskie oraz kościelne. Czasem parafrazuje również własny tekst polski po łacinie. W odniesieniu do treści łacińskojęzycznych,

³⁰ Np. na s. 59: „nie tylko prawem duchownym, ale też i świeckim Justinianus Cesarz zakazał”; s. 20: „Mamy w prawie Duchownym, gdzie Żydom nowych bożnic stawiać i budować zabroniono [...]. Mamy i w świeckim”.

³¹ J. Okoń, *Kompendium – czy tylko wiedzy? Wstęp do typologii gatunku*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy...*, s. 28.

³² Conrad Gesner [Conradus Gesnerus], *Elenchus scriptorum omnium, veterum scilicet ac recentiorum, extantium et non extantium: publicatorum atque hinc unde in bibliothecis latitantium, qui [...] usque ad nostra tempora in diversis linguis, artibus ac facultatibus, claruerunt, ac etiamnum hodie vivunt, ante annos aliquot*, 1551, za: W. Pawlikowska-Butterwick, *op. cit.*, przyp. 23.

³³ K. Starczewska, *Spuścizna łacińskojęzyczna w „Alfurkanie” Czyżewskiego*, w: P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy...* (2013), przyp. 2.

dotychczas niemal nieomawianych w nauce, aktualna pozostaje zachęta do podjęcia dalszych prac badawczych³⁴.

Streszczenie

Artykuł identyfikuje wybrane normy prawne, na które powołuje się autor siedemnastowiecznego paszkwilu na Tatarów litewskich. Prawo rzymskie stanowiło ważną gałąź nauki w średniowieczu i czasach renesansu. Jego użycie w *Alfurkanie tatarskim*, pokazuje, że w Wielkim Księstwie Litewskim normy prawa rzymskiego cieszyły się autorytetem. Autor kilkanaście razy przywołuje przepisy Kodeksu Teodozjańskiego, Kodeksu Justyniańskiego, a także nowel do obu kodyfikacji. Sięga również do źródeł literackich. Choć sposób i dokładność cytowań pozwalają w większości przypadków ustalić, jakie dzieła zostały przywołane w przypisach, to jednak sugerują, że autor korzystał ze zbiorów i kompendiów, a nie sięgał do tekstów źródłowych dostępnych za jego czasów w Wilnie. W paszkwilu obok Biblii i Koranu dominują teksty prawa kościelnego, a także teksty prawne bliższe czasom autora. Niedokładne cytowanie przywoływanych dzieł wynikać może także z popularnej wówczas metody przywoływania z pamięci. Tematyka marginaliów łacińskich w *Alfurkanie* pozostaje zagadnieniem opracowanym w niewielkim stopniu i zasługuje na dalszą uwagę badaczy z różnych dyscyplin nauki.

How Much of a Jurist in Piotr Czyżewski? Remarks on Roman Law in *Tatar Al-Furqan*, a Seventeenth-Century Pasquinade on Lithuanian Tatars Summary

The article identifies selected legal norms referred to by the author of a seventeenth-century pasquinade on Lithuanian Tatars. Roman law was a vital branch of learning in the Middle Ages and the Renaissance. Its use in the *Alfurkan tatarski* (*Tatar Al-Furqan*) evidences that in the Grand Duchy of Lithuania, the norms of Roman law enjoyed authority. The *Alfurkan's* author cited several times

³⁴ Na marginesie dodać można, że dostępne współczesne wydanie opracowane przez Artura Konopackiego niestety zawiera nieścisłości w zakresie odczytania i zrozumienia treści łacińskich. Książka w formie obecnie dostępnej czytelnikom domaga się kolejnego, poprawionego wydania z aneksem marginaliów sporządzonych z pomocą historyka bądź filologa klasycznego. Oto niektóre z kwestii wymagających poświęcenia szczególnej uwagi. W wydaniu z 2013 r. brakuje wśród marginaliów odnośników zawartych w tekście odsyłających do konkretnych przypisów, co powoduje pozbawienie ich kontekstu. Nie zostały miejscami zaznaczone w tekście litery n, m, tradycyjnie w druku zaznaczane poprzedzającym je samogłoskami, tworząc formy takie jak *sede vacate* albo *eice ancilla* (w opracowaniu zacytowane poprawnie, co sugeruje błędy po stronie wydawcy). Także przypisy złożone wyłącznie z hiperłączy powinny zostać uszczegółowione o tytuły cytowanych pozycji i daty dostępu. Oczywiście duża część *Tłumaczenia glos łacińskich* została wykonana poprawnie i zawiera interesujące i wartościowe informacje. Konsultacja z historykami prawa oraz badaczami historii Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony pozwoliłaby na usunięcie wielu znaków zapytania zawartych w opracowaniu.

the provisions of the Code of Theodosius and Code of Justinian, as well as the amendments to both of them. He also drew upon literary sources. The manner and accuracy of the citations, although in most cases they make it possible to determine which works were cited in the footnotes, suggest that the author used collections and compendia rather than source texts available in his time in Vilnius. The *Alfurkan*, however, in addition to the Bible and the Quran, is dominated by ecclesiastical law texts and legal treatises closer to the author's times. The inaccurate citation of the works referred to could have also resulted from the then popular method of quoting from memory. Latin marginal notes in the *Alfurkan* remain a little researched topic and deserve further attention from researchers of various academic disciplines.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Codicis Theodosiani Liber Sextus Decimus / Kodeks Teodozjusza: księga szesnasta*, tłum. A. Caba, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, Kraków 2014.
- Corpus Iuris Civilis*, t. 2: *Codex Iustinianus*, recogn. P. Krueger, ed. stereotypa 9, Berlin 1914.
- Corpus Iuris Civilis*, t. 3: *Novellae*, recogn. R. Schoell, abs. G. Kroll, ed. 6, Berlin 1954.
- Czyżewski P., *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, Wilno 1617 (BUW, sygn. Sd 713.1262).
- Czyżewski P., *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013.
- Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, wyd. Th. Mommsen, P.M. Meyer, J. Sirmond, Berlin 1954.
- Waleriusz Maksymus, *Facta et dicta memorabilia libri IX / Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, tłum., wstęp i kom. I. Lewandowski, Poznań 2019.

Opracowania

- Bairišauskaitė T., *Problem autorstwa siedemnastowiecznego paszkwilu „Alfurkan tatarski”: wątpliwości i ustalenia*, „Rocznik Lituanistyczny” 8, 2022, s. 205–215.
- Dębiński A., *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 2020.
- Estreicher K., *Czyżewski Piotr*, w: *Bibliografia Polska. 140 000 druków*, cz. 3, t. 3, Kraków 1896, https://www.estreicher.uj.edu.pl/_skany/Bibliografia_Staropolska/14_Tom_XIV/0604_0589.jpg (dostęp: 4 VII 2022).
- Godek S., *Prawo rzymskie w Polsce przedrozbiorowej w świetle ostatnich badań*, „Zeszyty Prawnicze” 13, 2013, nr 3, s. 39–64.
- Loska E., *Ustawa julijska o przemocy publicznej – 6 tytuł 48 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 5, 2005, nr 2, s. 229–241.
- Okoń J., *Kompendium – czy tylko wiedzy? Wstęp do typologii gatunku*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 9–32.
- Pawlak W., „O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudydami pokazać”. *Kompendia jako źródło erudycji humanistycznej*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 45–72.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Księgozbiór biblioteki katedralnej w Wilnie z końca XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 56, 2012, s. 161–190.

- Reynolds L.D., Wilson N.G., *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, tłum. P. Majewski, wstęp N.G. Wilson, Warszawa 2008.
- Rominkiewicz J., *85 nowela Justyniana „O bronii”*, Wrocław 2021.
- Starczewska K., *Spuścizna łacińskojęzyczna w „Alfurkanie” Czyżewskiego*, w: P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, red. A. Konopacki, Białystok 2013, s. 31–39.
- Zelnick-Abramovitz R., *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden 2005.

Kacper Żochowski – doktorant w Międzydziedzinowej Szkole Doktorskiej UW oraz Wydziale Prawa i Administracji UW. Główne obszary zainteresowań to historia prawa i prawo rzymskie, a w szczególności papirologia prawnicza i prawo w Egipcie rzymskim. E-mail: kk.zochowski@uw.edu.pl